

Derleme Makalesi/Review Article

**OSMANLI DÖNEMİNDE TEKİRDAĞ'DA YAPILAN HAYVANCILIĞIN
İSTANBUL'UN İAŞESİ İLE SANAYİ VE TİCARİ FAALİYETLERDEKİ
ROLÜ**

*THE ROLE OF STOCKBREEDING IN TEKİRDAĞ DURING THE OTTOMAN
PERIOD ON PROVISION, INDUSTRY AND COMMERCIAL ACTIVITY OF
İSTANBUL*

Kaya GÖKTEPE*

*Geliş Tarihi: 13.10.2017
(Received)*

*Kabul Tarihi: 16.05.2018
(Accepted)*

ÖZ: Osmanlılarda reyanın ve devletin önemli bir gelir kaynağı olan hayvancılık, tarımsal üretimden sonra gelen bir ekonomik faaliyet kolu olarak dikkati çekmektedir. Osmanlı Devleti'nde hayvancılığın temeli büyükbaş ve küçükbaş hayvancılığa dayanmaktadır. Büyükbaş hayvancılık çift sürme ve nakliye işlerinin vazgeçilmez bir unsuru olarak tarımsal üretime katkı sağlamaktadır. Küçükbaş hayvancılık ise vergi nedeniyle devletin önemli bir gelir kalemi, bazı imalat kolları için hammadde kaynağı ve halkın gıda ihtiyacının karşılandığı oldukça geniş bir tüketim alanı olarak varlık göstermektedir. Bu çalışmada, Osmanlı Döneminde önemli bir ekonomik uğraş olan büyükbaş ve küçükbaş hayvancılık faaliyeti, İstanbul'un temel gıda ihtiyacını karşılayan başlıca yerlerden biri olan Tekirdağ özelinden incelenmektedir. Tekirdağ'a özgü bu araştırmayla da Osmanlı Devleti'nin hayvancılık politikaları ve bu politikaların bölgesel yansımaları tahlil edilmeye çalışılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İstanbul'un İaşesi, Hayvancılık, Büyükbaş Hayvancılık, Küçükbaş Hayvancılık, Tekirdağ.

ABSTRACT: Stockbreeding, which is an important source of income for the masses of the people and the state, is emerging as the most important branch of economic activities after the grain production. Cattle and livestock breeding are the basis of the stockbreeding activities for the economic life of the Ottoman Empire. Cattle breeding contributes to agricultural production through animals which are indispensable for double riding and transportation activities and it also plays a decisive role in the agricultural structure because of this contribution. Livestock breeding is an asset as an important source of revenue for the state due to taxes, raw materials for some manufacturing branches, and large production area which meets the consumption goods such as meat and milk. In this study, cattle livestock breeding activities, considered as an important economic activity during the Ottoman period, are examined in Tekirdağ, which is one of the main places to meet the necessity of food of Istanbul. The stockbreeding politics of the Ottoman Empire and regional reflections of these policies are tried to be understood with the Tekirdağ-specific

* Dr., Adalet Bakanlığı, Bakırköy Denetimli Serbestlik Müdürlüğü, Sosyolog, İstanbul/Türkiye, kayagoktepe@yahoo.com

research, which was accepted as a pilot region in terms of agriculture and breeding during the Ottoman period.

Key Words: *Provision of Istanbul, Stockbreeding, Cattle Breeding, Livestock Breeding, Tekirdağ.*

1. GİRİŞ

Temel gıda maddelerinin temin edildiği kaynaklardan biri olarak kabul edilen hayvancılık, Osmanlı Devleti'nde başta tarım olmak üzere sanayi ve ticaret sektörlerinin ayrılmaz bir parçası olarak ekonomik hayatta önemli işlevlere sahip olmuştur.

Osmanlı Devleti'nde hayvancılık faaliyetleri ağırlıklı olarak büyükbaş ve küçükbaş hayvancılık etrafında şekillenmiş ve sosyoekonomik hayat içerisinde hayvan varlığı, tarımla uğraşan bir köylü işletmesinin en önemli servet kaynakları arasında yer almıştır. Ayrıca hayvancılık, köylü işletmelerinin zirai üretimden sonra en fazla iştiğal ettiği ekonomik bir faaliyet kolu olarak dikkati çekmiş, iâşe meselesindeki öneminden dolayı da devlet tarafından yakından takip edilmiştir.

Osmanlı Devleti'nde hayvancılığın gelişmesinde nüfus ve toprak ilişkisi belirleyici bir konumda bulunmuştur. Özellikle nüfus yoğunluğunun azlığı hayvancılığı teşvik eden nedenlerin başında gelmiştir. Ayrıca tarım yapılamayan toprakların fazlalığı da hayvan yetiştiriciliğine elverişli bir ortam hazırlamış ve millî servetin önemli bir kısmı da hayvan varlığından meydana gelmiştir.¹ Bu yönüyle büyükbaş ve küçükbaş hayvancılık, üretim faktörleri içerisinde yer alan toprak, emek ve sermaye üzerinde önemli bir etki yaparak Osmanlı tarım ekonomisinin gelişimine katkı sağlamıştır. Ayrıca büyükbaş ve küçükbaş hayvancılık, tarım sektörü yanında sanayi sektörü için de itici bir rol oynamıştır. Bilhassa sanayi sektörü açısından Osmanlı sanayisinin de temelini teşkil eden dokumacılık ve dericiliğin başlıca hammadde kaynağını hayvansal ürünler meydana getirmiştir.

Hayvancılık, Osmanlı ekonomik hayatında tarım ve sanayi sektörüne yapmış olduğu katkılar yanında Osmanlı ticari hayatında da önemli fonksiyonlar icra etmiştir. Bilhassa İstanbul'un ve ordunun et iâşesinin temini açısından küçükbaş hayvan ticaretine devlet tarafından oldukça ehemmiyet gösterilmiş ve bu işin organizasyonunu yapan celepler, Osmanlı Devleti'nin zengin kabul ettiği tüccar sınıfları içerisinde yer almıştır.² Bütün bunlara ek olarak hayvancılık üzerinden alınan vergiler devletin önemli gelir kalemleri arasında sıralandığından

¹ Tevfik Güran, *19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı*, Eren Yayınları, İstanbul 1998, s. 100-101.

² Antony Greenwood, *İstanbul's Meat Provisioning: A Study of the Celepkeşan System*, Basılmamış Doktora Tezi, Chicago Üniversitesi, 1988, pp. 77.

hayvancılık, devlet tarafından teşvik edilen ve geliştirilen bir ekonomik faaliyet kolu olarak görülmüştür.

Osmanlı Devleti topraklarında genel olarak desteklenen hayvancılık faaliyetleri bilhassa İstanbul'un, ordunun ve Sarayın iâşesinin temin edildiği yerlerde daha da fazla önem kazanmıştır. Bunlar içerisinde İstanbul'u, Sarayı ve orduyu besleyen yerlerden olan Tekirdağ bölgesindeki büyükbaş ve küçükbaş hayvancılık faaliyetleri de devlet tarafından dikkate değer nitelikte görülmüştür. Çünkü Tekirdağ, kara ve deniz ulaşım imkânlarının elverişliliği ve İstanbul'a yakınlığından dolayı Osmanlılar Döneminde İstanbul ile bütünleşmiş ve orayı besleyen noktalardan biri olmuştur. Bu yönüyle İstanbul'un iâşesini bölgede temin etme ve daha ileri bölgede yapılan hayvancılık faaliyetlerinden elde edilen ürünleri İstanbul'a sevk etme noktasında Tekirdağ'a önemli görevler düşmüştür.

2. OSMANLI İKTİSADİ HAYATINDA BÜYÜKBAŞ VE KÜÇÜKBAŞ HAYVANCILIK

Osmanlı toplumunda tahıl üretiminden sonra gelen önemli bir ekonomik faaliyet olarak kabul edilen hayvancılık, Üsküdar'dan Anadolu içlerine ve İstanbul sur dışından Trakya'ya doğru kurulan çiftliklerin ve köylü işletmelerinin en büyük kazanç kaynağını oluşturmaktaydı. Bu faaliyet, tarımsal üretimden daha az emek sarfiyatı gerektirdiğinden üreticiler açısından daha kârlı bir uğraş olarak görülüyordu.³

Osmanlılarda gelir getirici boyutu bulunan hayvancılık, aynı zamanda ulaşımın vazgeçilmez bir unsuru olma işlevine sahipti. Taşıma teknolojisinin yeterli olmadığı devirlerde ulaştırma gerekleri bilhassa deve, at, katır, eşek gibi hayvanlara talep oluşturuyordu. Bunun yanı sıra gıda ihtiyacı için özellikle et ve süt ürünleri, halkın günlük tüketiminde zorunlu ihtiyaç maddeleriydi ve şehirlerde bile birçok aile sırf kendi ihtiyaçları için birkaç koyun, keçi, inek gibi sağmal hayvan beslemeyi tercih ediyordu.⁴

Osmanlı zirai yapısı içerisinde gerek yerleşik yaşamı benimseyenler gerekse göçebeler, hayvancılığın günlük hayatta faydasını gördükleri için hayvancılık faaliyetlerini aksatmamaya gayret ederlerdi. Bilhassa göçebeler, pazara dönük küçükbaş hayvan yetiştiriciliğine ağırlık verirdi. Yerleşik çiftçilik yapan ve bu arada hayvan beslemek durumunda olan topluluklar ise daha çok, çift sürme ve taşıma işlerinde güçlerinden yararlanmak için büyükbaş hayvan yetiştirir ve onlardan sağladıkları ürünleri de çoğunlukla kendi tüketimleri için kullanırlardı.⁵

³ Ahmet Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, 6. Baskı, Dergâh Yayınları, İstanbul 2003, 221-222.

⁴ Tabakoğlu, *a.g.e.*, s. 221.

⁵ Güran, *a.g.e.*, s. 100-101.

Osmanlılarda tüketimin karşılanması önemli bir meseleydi ve iâşe politikası gereği üreticiler, kendi ihtiyaçlarını karşıladıktan sonra ellerinde kalanı, özellikle zaruri tüketim maddelerini, belli bir nizama göre devletin belirlemiş olduğu yerlere göndermek durumundaydılar. Bu şekilde örgütlenen esnafın faaliyetleri ile o kazanın ihtiyacı karşılandıktan sonra üretim fazlası, ordu ve Sarayın ihtiyaçlarını gidermeye tahsis edilir, geri kalan kısmı da İmparatorluğun merkezi olan ve nüfusu 500.000'i aşan İstanbul'a sevk edilirdi. Bütün bu kademeli ihtiyaçlar giderildikten sonra kalan mallar ihtiyaç olan diğer bölge ve şehirlere gönderilirdi.⁶

Osmanlılarda temel tüketim maddesi ihtiyacını sorunsuz karşılamayı içeren iâşe sistemi içerisinde hayvancılığa da büyük işler düşmekteydi ve temel tüketim maddesi olan etin de ayrı bir yeri vardı. Osmanlılarda et ihtiyacı olan yerlerin başında ordu geliyordu. Ordunun ihtiyacı için bir taraftan farklı bölgelerden hayvan tedarik edilirken diğer taraftan da belli noktalarda miri hayvan besleniyordu. Rumeli taraflarında ve özellikle Edirne civarında deve vs. hayvanlar için hazinenin otlakları vardı ve buralarda ordunun ulaştırma ihtiyaçlarına yönelik hayvan yetiştiriliyordu.⁷

Osmanlı Devleti'nde hayvansal ürün ihtiyacının karşılanmasında ehemmiyet verilen yerlerden biri de Saray'dı. Sarayın ihtiyaçlarını karşılamak için görevliler bulunmaktaydı ve bilhassa Sarayın koyun eti tüketimi fazla olduğundan bu ihtiyacın sorunsuz karşılanması gerekiyordu. Koyunlar, Rumeli ve Anadolu'nun çeşitli yerlerinden temin edilirdi. Rumeli'deki birçok Balkan şehri ve Anadolu'nun doğusundaki bazı şehirler Saray mutfağının et ihtiyacının önemli bir kısmının karşılandığı yerlerdi.⁸

Osmanlı Devleti'nde Saray ve ordu dışında hayvansal ürünlere en fazla ihtiyaç hisseden yerlerin başında birer tüketim merkezi olan büyük şehirler geliyordu. Bu şehirler içerisinde ise başkent İstanbul'un ayrı bir yeri vardı ve başkent muazzam nüfusunun ihtiyaç duyduğu ihtiyaç maddelerinin kesintisiz bir şekilde temin edilmesi gerekiyordu. Çünkü İstanbul bir tüketim, dağıtım ve dönüştürme merkeziydi.⁹ İstanbul'un tüketim ihtiyaçlarının karşılanması bakımından çevresine bağımlı olması ise kapsamlı bir iâşe sistemini ve tarım politikasını zorunlu hâle getiriyordu. İstanbul'un ihtiyaçları açısından üretim ve ulaşım açısından elverişli bir konuma sahip olan Tekirdağ ve çevresinde yapılan

⁶ Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, 4. Baskı, Ötüken Yayınları, İstanbul 2005, s. 61.

⁷ Tabakoğlu, *a.g.e.*, s. 221.

⁸ Arif Bilgin, "Matbah-ı Âmire", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, Cilt 28, İstanbul 2003, s. 118.

⁹ Robert Mantran, *XVII. Yüzyıl'ın İkinci Yarısında İstanbul*, çev. M. Ali Kılıçbay-E. Özcan, Cilt 1, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1990, s. 173-176.

büyükbaş ve küçükbaş hayvancılık faaliyetleri de bu açıdan devlet tarafından önemli görülüyordu.

3. OSMANLI İKTİSADİ HAYATINDA TEKİRDAĞ'IN ÖNEMİ VE TEKİRDAĞ'DA BÜYÜKBAŞ-KÜÇÜKBAŞ HAYVANCILIK FAALİYETLERİ

Osmanlı Devleti'nde idari bir merkez olan ve bunun yanında büyük bir nüfusu barındıran başkent İstanbul, tüketim açısından dışarı bağımlı olduğu için bu büyük şehrin ihtiyaçlarının sorunsuz şekilde karşılanması, bir devlet politikasını gerektirmiştir. Başkent'in ihtiyaçlarının karşılanmasında ise başkente yeterince mal arzı sağlayan ve ulaşım açısından elverişli yerler önem kazanmıştır. Bunlar içerisinde yer alan Tekirdağ ve çevresi de Osmanlı Döneminde bölgede üretilen ürünlerin ve malların toplandığı, kısa sürede ve ekonomik şekilde kara ve deniz yoluyla İstanbul'a sevk edildiği önemli bir merkez olarak varlık göstermiştir.

Osmanlı Devleti'nin Klasik Döneminden itibaren İstanbul'un iâşesinin sağlanmasında Marmara sahillerinde bulunan başka yerleşmelere de benzeri işlevler yüklenmiştir ama özellikle burası İstanbul'a hizmet eden bir liman olarak ayrı bir vazife görmüştür. Ayrıca Tekirdağ-Rodosçuk Limanı, İstanbul dışında gerekli durumlarda Edirne'ye de hizmet etmiştir.¹⁰ Tekirdağ'ın Klasik Dönemde Osmanlı Devleti'nin başkentliğini yapan iki kent arasında yer alması ve devletin iâşeye gösterdiği hassasiyet, bu güzergâhta üretim ve ulaşım açısından elverişli bir konuma sahip olan Tekirdağ'a düşen rolü de artırmıştır. Tekirdağ'ın öneminin süreç içerisinde artması, kendisini idari yapıda da göstermiş ve yetki alanı süreç içerisinde devamlı genişlemiştir.

Osmanlılar tarafından Orhan Gazi'nin oğlu Süleyman Paşa'nın Rumeli'ye geçişinden hemen sonra fethedilen ve bu dönemde bir kasaba olup ilk dönem kaynaklarında "Nâhiye-i Tekfurdağı" diye kayıtlı olan Tekirdağ, XVI. yüzyılın ortalarına doğru iâşedeki önemine paralel olarak nahiye statüsünden çıkarılarak kaza olarak kaydedilmeye başlamıştır. Bu dönemlerde kazanın Rodosçuk, İncelik ve Banados olmak üzere üç nahiyesi mevcuttu. Tekirdağ kadısının kaza merkezi Rodosçuk'ta ikamet ettiği, İncelik'te ise bir kadı naibinin görev yaptığı bilinmekteydi.¹¹

¹⁰ Suraiya Faroqhi, "İstanbul'un İâşesi ve Tekirdağ-Rodosçuk Limanı (16. – 17. Yüzyıllar)", *Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar II*, ODTÜ Gelişme Dergisi 1979 – 1980 Özel Sayısı, s. 139, 142.

¹¹ Hacer Ateş, *Kuzey Marmara Sahilleri ve Ard Alanında Şehirleşmenin Tarihi Süreci: XVI.-XVII. Yüzyıllarda Tekirdağ ve Yöresi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009), s. 18-19.

Tekirdağ, kaza haline geldikten sonra birçok sancağa bağlanmış ve bu doğrultuda XVI. - XVIII. yüzyıllar arasındaki kaynaklarda Rumeli Eyaleti'nin Çirmen ve Gelibolu Sancağı'na,¹² 1812 yılından itibaren de Silistre Eyaleti'nin Vize Sancağı'na tabi olarak varlık göstermiştir.¹³ Tanzimat süreciyle birlikte ise idari anlamda büyüyen Tekirdağ, artık Edirne Eyaleti'ne bağlı bir sancak statüsüne kavuşmuştur.¹⁴ 1867 Tarihli vilayet yapılanmasıyla da Edirne Vilayeti'ne bağlı sancak görünümünü devam ettiren Tekirdağ; Vize, Lüleburgaz, Midye, Hayrabolu, Malkara ve Çorlu kazalarının bağlı bulunduğu Doğu Trakya bölgesinde oldukça geniş bir alanı kapsamaktadır. Sancak mutasarrıfının da ikamet ettiği ve bölgenin iâşe sevkiyat merkezi de olan Tekirdağ merkez kaza ise bu dönemde sancağın idari merkezi olma pozisyonunu sürdürmektedir.¹⁵ 1880'lere doğru gelindiğinde ise Edirne Vilayeti'ne bağlı Kırklareli Sancağı'nın oluşturulmasıyla Vize, Lüleburgaz ve Midye kazalarının Kırklareli'ne bağlanması, Tekirdağ Sancağı'nın topraklarının azalmasına neden olmuştur. Ancak topraklarının azalmasına rağmen göçlerle birlikte nüfusu artan Tekirdağ; verimli topraklara sahip Çorlu, Hayrabolu ve Malkara kazalarıyla önemli bir tarım ve hayvancılık merkezi olarak sancak statüsünü Cumhuriyet Dönemine kadar devam ettirmiştir.¹⁶

Osmanlı Klasik Döneminden itibaren Tekirdağ ve çevresine atfedilen bu önem, kendini hayvancılık alanında da hissettirmiştir. Bilhassa küçükbaş ve büyükbaş hayvancılık, Osmanlı genelinde olduğu gibi Tekirdağ ve çevresindeki bilhassa kırsal kesimde tahılların hemen arkasından gelen bir ekonomik faaliyet kolu olarak sürdürülmüştür.

Osmanlı Klasik Döneminde iâşe sistemi çerçevesinde hayvancılık faaliyetleri itibarıyla fazla üretimi İstanbul'a gönderen Tekirdağ ve civarı, XIX. yüzyıl ortalarında da aynı işlevini devam ettirmiştir. XIX. yüzyıl ortalarında başkentin ihtiyacını karşılamak üzere çeşitli miri küçükbaş ve büyükbaş hayvanların beslenerek tüketim için canlı hayvan şeklinde düzenli olarak İstanbul'a

¹² Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Osmanlı Yer Adları I: Rumeli Eyaleti (1514-1550)*, haz. Ahmet Özkılınç, Ali Coşkun ve Abdullah Sivridağ, Ankara 2013, s. 21, 45; Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (BOA), *İbnülemin Timar ve Zeamet (İE.TZ)*, nr. 11/1095, 16/03/1118; BOA, *Ali Emiri Abdülhamid I (AE.SABH.I)*, nr. 119/8086, 04/05/1199; BOA, *Cevdet Askeriye (C.AS)*, nr. 134, 18/Ca/1204.

¹³ Tahir Sezen, *Osmanlı Yer Adları*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2006, s. 422, 484.

¹⁴ BOA, *Nüfus Defteri (NFS.d)*, nr. 4013, 29/12/1254; BOA, *NFS.d*, nr. 3971, 29/12/1255; BOA, *Cevdet Dâhiliye (C.DH)*, nr. 168/8398, 29/Z/1255.

¹⁵ Salname-i Vilayet-i Edirne 1293, s. 138-147; Salname-i Vilayet-i Edirne 1301, s. 112-113.

¹⁶ Salname-i Vilayet-i Edirne 1309, s. 355-374; Salname-i Vilayet-i Edirne 1310, s. 658. Salname-i Vilayet-i Edirne 1317, s. 215-240.

nakledilmesi bunun göstergelerindedir.¹⁷ Diğer taraftan XIX. yüzyılın ikinci yarısında ipe sistemi her ne kadar önemini kaybetse de bu süreçte bölge hayvancılığına devlet tarafından stratejik bakılmaya devam edildiği anlaşılmaktadır. Çünkü XIX. yüzyılın ikinci yarısında tarım ve hayvancılıkta reform çabalarının uygulandığı pilot bölgelerden birini de Tekirdağ ve çevresi oluşturmuştur. Buna örnek olarak verimli bir cins olan İspanya koyunlarının Osmanlı'da yetiştirilmesi için Tekirdağ Hayrabolu civarının pilot bölge olarak seçilerek deneme çalışmalarının yapılması zikredilebilir.¹⁸ Ayrıca bazı hayvan cinslerinin ıslah edilmesi de bu dönemde bölgede görülen yeniliklerdendir.¹⁹ Yine hayvan sağlığının iyileştirilmesi ve hayvan verimini artırmaya yönelik çabalar kapsamında hayvancılık alanında eğitilmiş kişilerin istihdam edilmesinin yanı sıra, ilaç, aşı gibi yeni yeniliklerin tatbik edilmesi, bölge hayvancılığı açısından önemli sayılabilecek gelişmelerdendir.²⁰

3.1. Tekirdağ'da Büyükbaş Hayvancılık

Osmanlılarda hayvancılık faaliyetlerinin ağırlıklı kısmını küçükbaş ve büyükbaş hayvancılık oluşturmuştur. Küçükbaş hayvanların aksine büyükbaş hayvanlar, ağırlıklı olarak yük ve çift hayvanı olarak yetiştirilmiş ve bu sıfatla genellikle vergiden muaf ve kayıt dışı kalmıştır. Aynı zamanda büyükbaş hayvanlar ekonomik açıdan yüksek bir değere sahip olduğundan kırsal toplumun geneli tarafından beslenememiştir. Örneğin mandalar, güçlü ve kuvvetli olmaları nedeniyle çiftçiler arasında genellikle çift sürmek için kullanılmış ancak muhtemelen küçük bir köylü azınlığı buna sahip olabilmıştır.²¹

Osmanlı zirai hayatının genelinde olduğu gibi Tekirdağ'da da büyükbaş hayvanlar ağırlıklı olarak büyük işletmelerde beslenerek süt ve süt ürünleri sağlamanın yanında yük taşıma ve çift sürme işlerinin vazgeçilmez vasıtası

¹⁷ Trakya'da yer alan kazalar, devletin ihtiyacı olan hayvanların beslendiği ve otlatıldığı yerlerdir. BOA, *Cevdet Nafia (C. NF)*, nr. 7/307, 06/C /1252; BOA, *Cevdet Maliye (C.ML)*, nr. 524/21430, 29/Z/1252.

¹⁸ İspanya'da verimli bir küçükbaş hayvan cinsi olan Merinos koyunları Hayrabolu bölgesinde numune olarak yetiştirilmişti. Ancak bu hayvanların iklim şartlarına uyum sağlamakta zorlanması üzerine birçoğu telef olmuştu bkz. BOA, *Sadaret Nezaret ve Devair Evrakı (A. MKT. NZD)*, nr. 204/88, 13/R/1273.

¹⁹ 1891-1897 yılları arasında Hayrabolu kazasındaki bazı çiftliklerde Macar, Ulah ve Rus cins at ve kısıraklarından alınarak beygirlerin yanı sıra manda cinslerinin ıslah edilmeye çalışılması bunlardan bazılarıdır bkz. Hayrabolulu Caferzade Mehmet Tevfik, *Tarihte Hayrabolu ve Çevresi*, haz. Aydın Oy, s. 44.

²⁰ BOA, *DH. MKT*, No: 1668/150, 27/S/1307; BOA, *Dahili Mektubat (DH. MKT)*, nr. 2192/132, 09/Z/1316.

²¹ Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Şehirleri ve Kırsal Hayatı*, Emine Sonnur Özcan (çev.), Doğu Batı Yayınları, Ankara 2006, s. 74-75.

olmuşlardır. Bu kapsamda 1762-1768 yılları arasında Tekirdağ'da bazı hayvanların adet başına akçe değerlerine bakıldığında; karasığır öküzü 1500 akçe, karasığır ineği ma'a buzak 600 akçe, karasığır tosunu 1000 akçe, bargir (beygir) 1800 akçe, câmus ineği ma'a malak 1800 akçe, karasığır düğesi 1000 akçe ve câmus düğesi 1200 akçe değerinde idi.²² Belirtilen dönemlerde kırsal alanda geçimlik ziraat yapan bir çiftçinin ortalama servet değerinin 10.000-15.000 akçe arasında olduğu göz önüne alındığında özellikle camus, beygir gibi hayvanlara çoğu çiftçinin kolay kolay sahip olamadığı anlaşılmaktaydı. Bu bakımdan tereke kayıtlarına göre büyükbaş hayvancılığın, daha çok, çiftliklerde yapıldığı görülmektedir.²³

Osmanlı Devleti'nde büyük çiftliklerde hayvancılığı cazip kılan birçok faktör vardı. Üretimi sürdürmek yüksek maliyetli ve pek çok bölgede tarımsal emek açığı olduğu için toprak sahipleri çiftliklerini komşu köylerin öküz ihtiyacını karşılayacak, yakınındaki kasabalara süt ve süt ürünleri sağlayacak sığır çiftliklerine ve mandıralara dönüştürmeyi tercih ediyorlardı. Bu tür çiftliklerin kâr oranları çok daha yüksekti ve daha çok şehirlerin yakınlarında yer alıyorlardı.²⁴

XIX. yüzyıl öncesinde iâşe açısından önemini koruyan Tekirdağ ve civarında özellikle çiftlik işletmelerinde yaygın olan büyükbaş hayvancılık, XIX. yüzyılda da değerini korumuştur. Nitekim 1844-1845 yılları verilerine göre örnek olarak ele alınan çiftliklerdeki hayvan varlıkları incelendiğinde büyükbaş hayvan besiciliğinin cazip olmaya devam ettiği anlaşılmaktadır.²⁵ Bölgedeki çiftlik

²² 1751 Numaralı Rodoscuk Şer'iyye Sicili, nr. 10/b; 1762-1768 yılları arasına ait Rodoscuk Şer'iyye Sicilinin transkripsiyonu için bkz. Emine Cengiz, *1751 No'lu Rodoscuk (Tekirdağ) Şer'iyye Sicili Transkripsiyon ve Tahlili*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne 2008).

²³ 1751 Numaralı Rodoscuk Şer'iyye Sicili, nr. 27/b - 42/b; XVIII. yüzyılda özellikle Trakya civarında büyük çiftlik işletmelerinin oluşumunu ve bu çiftliklerdeki hayvancılığı göstermesi açısından Tekirdağ (Rodoşcuk) kazası Hasunlu karyesinde bölgede oldukça önemli ve üst düzeyde devlet görevinde bulunmuş olan Edirne Bostancıbaşı El-Hac Veliyüddin bin Habib'e ait çiftlik örnek olarak gösterilebilir. Buna göre, çiftliğin toplam değeri içerisinde gayrimenkuller önemli yer tutmaktadır. Bunlar içerisinde çiftlik evlerinin değeri çiftliğin toplam ekonomik değerinin yaklaşık %55'ini oluşturmaktadır. Hayvancılık bakımından ise bu çiftlikte küçükbaş hayvandan ziyade büyükbaş hayvanların mevcudiyeti dikkat çekicidir. 8 karasığır ineği, 9 tosun ve 20 tosun ve 11 camus öküzünün toplam değeri 41.200 akçeye ulaşmakta, bu da çiftliğin toplam değerinin yaklaşık %15'ine tekabül etmektedir bkz. 1751 Numaralı Rodoscuk Şer'iyye Sicili, nr. 18/a - 20/a.

²⁴ Halil İnalçık, "Çiftliklerin Doğuşu: Devlet, Toprak Sahipleri ve Kiracılar", *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, Çağlar Keyder ve Faruk Tabak (Ed.), 2. Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2009. s. 27.

²⁵ Bu kapsamda Sarılar Hacı İbrahim Ağa çiftliğine bakıldığında çiftlikte mevcut hayvanların tamamının büyükbaş ve toplam sayısının 80 olduğu görülmekle birlikte, tarla ekim ve yük işlerinde kullanılan hayvanlar çıkarıldığında geriye kalan hayvanların

envanterleri genel olarak değerlendirildiğinde bu çiftliklerin onlarca büyükbaşa sahip olması ve bunların da çiftliklerin toplam varlıklarının önemli kısmını oluşturması, büyükbaş hayvancılığın küçük köylü işletmelerden ziyade çiftlikler için önemli bir ekonomik faaliyet olduğuna işaret etmektedir.

3.2. Tekirdağ'da Küçükbaş Hayvancılık

Osmanlı ekonomik hayatında koyun eti, halkın tüketiminde ayrı bir yere sahip olduğundan et tedariki devlet açısından önemli bir iase meselesi olarak kabul edilmiştir. Bilhassa büyük şehirlerin birer et tüketim merkezi olması, buralara düzenli şekilde et temin edilmesini gerekli kılmıştır.²⁶

Osmanlı iase meselesinde en önemli hususların başında İstanbul'un ihtiyaçları geliyordu. Ülkenin diğer yerlerinde olduğu gibi Trakya civarında da İstanbul şehrinin ihtiyaçlarına yönelik önemli sayılabilecek miktarda koyun yetiştiriliyor ve bunlardan birisi de Tekirdağ (Tekfurdağı) idi.²⁷ Bu kapsamda Tekirdağ köylerinin hemen hemen hepsinde adet-i ağnam vergisinin alındığına dair kayıtlar bulunması, küçükbaş hayvancılığın bölgede yaygınlığına işaret ediyordu.²⁸

Tekirdağ kırsal kesiminde küçükbaş hayvancılık, küçük köylü işletmeleri tarafından yapılan bir ekonomik faaliyet olmakla birlikte Tekirdağ'ın birçok yerindeki çiftliklerde de miri küçükbaş hayvanlar beslenmekteydi.²⁹ Bölgede

neredeyse yarısının süt ve süt ürünleri sağlayan büyükbaşlardan oluştuğu görülmekteydi. Nitekim çiftliğin peynir hâsılatına bakıldığında toplam hâsılatın 1200 guruşa ulaştığı tespit edilmekteydi. Bu da çiftlikteki toplam buğday hâsılatının yaklaşık olarak %27'lik kısmına tekabül etmekteydi. Yine Sarılar'da bulunan İbrahim Ağa çiftliğinde de büyükbaş hayvanların sayısı 124'e ulaşmakta ve aynı şekilde peynirden elde edilen hâsılat 1200 guruş civarında seyrederek toplam buğday hâsılatının %18'ine karşılık gelmekteydi bkz. BOA, *Maliye Nezareti Varidat-Temetuat Defterleri İslâm Der Kazâ-i Tekfurdağı (ML. VRD. TMT)*, nr. 05471; Tekirdağ bölgesindeki çiftliklerin hayvan varlığına örnek teşkil etmesi açısından büyük tarımsal işletme olan Çorlu Türkmanlı çiftliğinin hayvan varlığı ele alındığında burada da büyükbaş hayvancılığın cazip olduğu tespit edilmektedir. Bu çiftlikte büyükbaş hayvanların yaklaşık olarak dörtte biri zirai ekim işlerinde kullanılan hayvanlardan oluşurken diğerleri yük taşıma ve süt ürünleri sağlayan hayvanlar şeklinde sıralanmaktadır bkz. BOA, *ML. VRD. TMT*, nr. 05505.

²⁶ Tüketim açısından tamamen dışa bağımlı olan İstanbul'da kişi başı ortalama tüketilen koyun ve kuzu eti miktarının XIX. yüzyılın ilk yarısında yıllık 15-20 kg arasında olduğu tahmin ediliyordu. Ortalama olarak tüketilen bu miktar, et tedarikinin ne kadar önemli bir mesele olduğunu gösteriyordu bkz. Ahmet Uzun, *İstanbul'un İaşesinde Devletin Rolü: Ondalık Ağnam Uygulaması 1783-1857*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2006, s. 28.

²⁷ Ahmet Tabakoğlu ve Büşra Karataşer, "İstanbul'un İaşesinde Trakya Bölgesinin Rolü", *Sosyal Bilimler Metinleri*, 2017/1, Namık Kemal Üniversitesi Yayını, Tekirdağ 2017, s. 15.

²⁸ Ateş, *a.g.t.*, s. 275.

²⁹ Faroqhi, "İstanbul'un İaşesi ve Tekirdağ-Rodosçuk Limanı (16. – 17. Yüzyıllar)", s. 150; Trakya civarında Tekirdağ kazası ve çevresi dışında özellikle Kırklareli'nde (Kırkkilise)

beslenen bu küçükbaş hayvanlar, belli bir nizam çerçevesinde satın alınarak Trakya sağ kolu üzerinden İstanbul'a sürüler hâlinde getirilir ve İstanbul'daki salhanelerde kesilerek İstanbul halkının tüketimine sunulurdu.³⁰ Burada devlet, özellikle et üzerinde meydana gelen kaçakçılığı önlemek için mubayaa edilen hayvanları Yedikule salhanesine canlı olarak getirerek kesim işlemini yapmayı tercih ederdi.³¹ Ayrıca bölgeden İstanbul'a sadece canlı hayvan gönderilmekle kalmaz, bu hayvanların ihtiyacı olan arpa ve yem de gönderilirdi.³²

Trakya'da beslenen küçükbaş hayvanlar bölge halkının kendi ihtiyacı ve İstanbul'un ihtiyacının yanı sıra Rumeli'de sefer zamanlarında askerî menziller için de önemli bir rol oynar ve burada beslenen koyunlar daha iç kesimdeki Çorlu, Bergos (Lüleburgaz) ve Pınarhisar yakınlarındaki askerî menzillerine sevk edilirdi.³³ Ayrıca Osmanlı donanmasında etin temin edildiği yerlerden birisi de yine Tekirdağ ve çevresiydi.³⁴ Bütün bu faktörlerden dolayı Tekirdağ'da küçükbaş hayvancılık hem halkın kendi ihtiyacı hem de İstanbul'un, Sarayın ve ordunun zaruri gıda ihtiyaçları açısından XIX. yüzyılın ilk yarısına kadar önemini korumuştur. Daha sonra ise ipe sistemine XIX. yüzyılın ikinci yarısında önemini kaybetmiş olsa da küçükbaş hayvancılık Tekirdağ ve çevresinde, özellikle kırsal kesimde bir ekonomik faaliyet kolu olarak sürdürülmüş ve koyun varlığı hayvancılığın ağırlıklı kısmını oluşturmaya devam etmiştir.

başkent için yaygın şekilde koyun yetiştirilirdi. Bazı çiftlik sahiplerinin ellerinde oldukça fazla koyun bulunduğunu gösteren belgeler bulunmaktadır. Hatta bir kişinin elinde 4.000 koyun olması görülmemiş bir durumdu bkz. Faroqi, *a.g.e.*, s. 150-151.

³⁰ Ahmet Refik Altınay, *Onuncu Asr-ı Hicrîde İstanbul Hayatı*, haz. Abdullah Uysal, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1987, s. 114, 126, 139-143.

³¹ Ruh-ı Hızırın yaklaşması üzerine İstanbul havalisinde ve Çorlu, Silivri gibi kazalarda bulunan kuzuların toplanarak Yedikule salhanelerinde bahasıyla satılması hususunda emirname hakkında bkz. BOA, *Cevdet Belediye (C. BLD)*, nr. 49/2424, 08/R/1227.

³² "... mîrî arpa iştirâsına memûr olan Ahmed Ağa zîde kadruhû bade's-selâm inhâ olunur ki mîrî koyunlara iştirâ olunan arpadan iki bin keyl arpa virilmek fermân olunub...mîrî koyun için iki bin kîl-i İstanbulî arpa teslim idüb tereddüt etmeyesiz" 1596 Numaralı Rodoscuk Şer'iyye Sicili, nr. 37/2, 40/3. 1661 yılına ait Rodoscuk Şer'iyye Sicilinin transkripsiyonu için bkz. Necla Bostancı, *1596 Numaralı Rodoscuk (Tekfurdağı) Şer'iyye Sicilinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010).

³³ BOA, *5 Numaralı Mühimme Defteri (973/1565-1566)*, Özet-transkripsiyon, haz. Hacı Osman Yıldırım, Vahdettin Atik, Murat Cebecioğlu ve diğerleri, Ankara 1994, Hüküm nr. 1092, 1153, 1588,1591; 1596 Numaralı Rodoscuk şer'iyye Sicili, Hüküm nr. 50/6.

³⁴ Tabakoğlu ve Karataşer, *a.g.m.*, s. 15.

3.3. Tekirdağ'da Büyükbaş ve Küçükbaş Hayvan Varlığı

Osmanlı Klasik Döneminden itibaren Tekirdağ (Rodoscuk) ve çevresinde büyükbaş ve küçükbaş hayvancılık hem küçük köylü işletmelerinde hem de büyük zirai işletmelerde yaygın yapılan bir faaliyet olarak görülmüştür. Bunlar içerisinde bilhassa büyükbaş hayvancılık çiftlik işletmelerinin önemli servet kaynağını oluştururken, küçük köylü işletmelerinde kendi ihtiyacını giderecek çift koşum hayvanlarından fazlasına pek rastlanmamıştır. Küçükbaş hayvancılık açısından duruma bakıldığında ise küçük köylü işletmelerinde küçükbaş hayvancılığın yaygın olarak yapıldığını, ağnam vergisinin köylülerin temel bir vergisi olarak tahsil edilmesinden anlamak mümkündür.³⁵

Tekirdağ'da hayvan varlığının miktarına ve devletin özellikle küçükbaş hayvanlar üzerinden elde etmiş olduğu gelirin hangi düzeyde olduğuna ilişkin verilere XIX. yüzyılın sonlarını kapsayan Edirne vilayet salnameleri üzerinden daha ayrıntılı ulaşılabilmekte olup Tekirdağ merkez kaza, Çorlu, Malkara ve Hayrabolu kazalarını da içine alan sancağın toplam büyükbaş ve küçükbaş hayvan varlığı Tablo 1'de gösterilmiştir.

³⁵ BOA, *ML. VRD. TMT. (İslâm Der Kazâ-i Tekfurdağı)*, nr. 06397; Tekirdağ'da büyükbaş ve küçükbaş hayvancılığın dikkate değer niteliğine ilişkin durum, bölgedeki diğer kazalar için de geçerlidir. Örneğin Çorlu geneli üzerine yapılan bir çalışmaya göre, hayvancılık gelirleri toplam tarımsal gelirler içerisinde %8 civarında bir orana sahip olup tarımsal üretimden sonra ikinci sırada gelmektedir bkz. Kaya Bayraktar, "1844 Yılı Temettuat Sayımlarına Göre Çorlu'nun Sosyo-Ekonomik Yapısı", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı 171, Kasım-Aralık 2007, s. 181; Yine XIX. yüzyıl ortalarında Çatalca'da yapılan bir sayıma göre Çatalca kazası nüfusunun 4,2 milyon guruş olarak değerlendirilen maddi servetlerinin üçte birini hayvan varlığı oluşturmaktadır bkz. Güran, *a.g.e.*, s. 100.

Tablo 1. *Tekirdağ Sancağı'nda Büyükbaş ve Küçükbaş Hayvan Varlığı (1891)*

Hayvan Türleri	Hayvan Sayısı	Toplam İçindeki Oranı (%)	Hayvan Türleri	Hayvan Sayısı	Toplam İçindeki Oranı (%)
Koyun	167.999	66,4	Karasığır İneği	8.675	3,4
Keçi	45.058	17,8	Malak	2.050	0,9
Öküz	13.661	5,2	At	2.812	1,1
Manda	2.347	0,9	Eşek	1.412	0,6
Dana	3.422	1,3	Katır	13	0,01
Manda Boğası	160	0,1	Deve	43	0,04
Sığır Boğası	301	0,1	Hergele	1,180	0,5
Manda İneği	4.000	1,6	Toplam	253.133	100

Kaynak: Salname-i Vilayet-i Edirne 1310, s. 661, 668.

Tablo 1'e göre XIX. yüzyılın son zamanlarına ilişkin Tekirdağ Sancağı'nın hayvan varlığına bakıldığında Tekirdağ ve bağlı bulunan yerlerde hayvancılık faaliyetinin ekonomik bir uğraş alanı olduğu görülmektedir. Buna göre büyükbaş ve küçükbaş hayvanlarından oluşan hayvan grupları içerisinde toplam hayvan varlığının 253.133'e ulaştığı, koyun ve keçiden oluşan küçükbaş hayvan sayısının ise yaklaşık olarak toplam hayvanların %84'lük kısmına denk geldiği tespit edilmektedir. Küçükbaş hayvanların ekonomik değerinin büyükbaş hayvan türlerine göre daha uygun olmasının, geçimlik ziraatla uğraşan ahalinin küçükbaşta ilgi duymasında belli bir etkiye sahip olduğu anlaşılmaktadır. Yine Tablo 1'e göre büyükbaş hayvanların ise toplam hayvan varlığının %16'sını oluşturduğu, bunun da kendi içinde yaklaşık olarak %14'ünün sığır grubu, %2'sinin de yük hayvanlarından oluştuğu görülmektedir.

Tekirdağ ve Trakya genelinde hayvancılığı etkileyen en önemli hadiselerden birisi de XIX. yüzyılın sonlarında zorunlu göçler yoluyla gelen nüfusun bu bölgede iskân edilmesidir. Nitekim göç meselesine bağlı nüfus artışı, hayvan varlığı sayısında da bir miktar artışa neden olmuş ve buna ilişkin durum Tablo 2'de gösterilmiştir.

Tablo 2. Tekirdağ Sancağı'nda ve Osmanlı Devleti'nde Büyükbaş-Küçükbaş Hayvan Varlığı (1907)

Hayvancılık Alanı	Hayvan Türleri	Tekirdağ Sancağı			Osmanlı Geneli *	
		Hayvan Sayısı	Tekirdağ İçindeki Oranı %	Tekirdağ'ın Osmanlı İçindeki Oranı %	Hayvan Sayısı	Toplam İçindeki Oranı %
Büyükbaş	Sığır	29.232	8,2	0,8	3.808.656	9,6
	Öküz	26.305	7,3	1,1	2.332.894	5,9
	Manda	3.755	1,1	0,8	449.419	1,2
	Koşu Mandası	3.726	1,1	1,2	313.900	0,8
	At	8.142	2,3	0,9	855.128	2,1
	Katır	117	0,05	0,1	131.503	0,2
	Eşek	4.274	1,1	0,3	1.251.632	3,0
	Deve	165	0,05	0,1	167.468	0,3
	Domuz	1.881	0,6	2,8	66.818	0,1
Küçükbaş	Koyun	237.050	66,6	1,4	16.925.470	42,8
	Kıl keçisi	43.384	12,1	0,5	9.605.079	24,4
	Tiftik keçisi	-	-	-	3.842.933	9,7
Toplam		355.985	100	0,9	39.516.614	100

Kaynak: Orman ve Maadin ve Ziraat Nezareti İstatistik İdaresi, *1323 Senesi Avrupay-i Osmanî Ziraat İstatistiği*, Dersaadet, 1326. ss. 70-85; Orman ve Maadin ve Ziraat Nezareti İstatistik İdaresi, *1325 Senesi Asya ve Afrikay-i Osmanî Ziraat İstatistiği*, Dersaadet, 1327, ss. 165-175. * Osmanlı Devleti toplam verileri bugünkü Türkiye sınırları üzerinden hesaplanmış ve 1909 verileri esas alınmıştır.

Tablo 2'den de anlaşılacağı gibi XX. yüzyıl başlarında Tekirdağ Sancağı ve Osmanlı Devleti'nde hayvan miktarı açısından ağırlıklı grubu küçükbaş hayvanlar oluşturmaktadır. Tekirdağ'da hayvanların yaklaşık olarak %79'u küçükbaş iken Osmanlı genelinde bu oran yaklaşık olarak %77'dir. Tekirdağ Sancağı'nda özellikle küçükbaş hayvanlar içerisinde yer alan koyunun toplam hayvan varlıkları içinde % 66,6 oranında yer alması dikkat çekicidir. Bu durum 1891 oranları ile paralellik

oluştursa da aradan geçen kısa süre zarfında koyun varlığı %30 civarında artış göstermiş, keçi sayısı ve oranında ise herhangi bir artış yaşanmamıştır. Bu da bölgede iskân edilen göçmen nüfusun arazi yapısına uygun olmayan keçi yerine koyun beslemeyi tercih ettiğini göstermektedir.

Tablo 2'ye göre toplam hayvan varlığı içerisinde büyükbaş hayvanların oranlarının Tekirdağ ve Osmanlı genelinde birbirine yakın seyrettiği görülmüştür. Buna karşılık Tekirdağ Sancağı'nın idari sınırlarında 1891 ile 1907 arasında bir değişiklik yaşanmamasına rağmen çift koşum hayvanı miktarında 1891 yılına kıyasla yaklaşık olarak %100 oranında artış kaydedilmesi, göçmen iskânının bölge topraklarının işlenmesine olumlu katkı yaptığını ortaya koymaktadır. Tablo 2'de dikkati çeken hususlardan biri de domuz sayısıdır. Ülke içerisinde yetiştirilen toplam domuzların yaklaşık olarak %2,8'lik kısmını Tekirdağ karşılamıştır. Domuz payının genel ortalamasının bu kadar üzerinde seyretmesinde ise Tekirdağ'ın gayrimüslim ağırlıklı demografik yapısı göz önünde bulundurulmalıdır.

4. TEKİRDAĞ'DA HAYVANCILIĞA DAYALI SANAYİ VE TİCARİ FAALİYETLER

Osmanlı Klasik Döneminde genellikle kırsal alanda yaşayan nüfus, giyim eşyaları ve tarım aletleri gibi ihtiyaçlarını büyük ölçüde kendi üretimleriyle karşılardı. Özellikle yün ve pamuk, köylü kadınlar tarafından önce iplik daha sonra hemen her köy evinde bulunan el tezgâhlarında kumaş hâline getirilirdi. El emeğine dayanan sanayii sistemi, pamuklu dokumacılık gibi tarımla veya deri işlemeciliği, ipekli ve yünlü dokumacılık gibi hayvancılıkla yakın bir ilişki içerisindeydi.³⁶

Osmanlı Döneminde başta Edirne olmak üzere Trakya'daki diğer yerleşim merkezlerinde dokumacılık gelişme kaydetmişti. Dokumacılığın üretim ve pazarlama boyutuyla bölgede gelişiminde panayırların şüphesiz önemli katkısı vardı. Dokunan malların önemli kısmı, Tekirdağ İskelesi vasıtasıyla başka bölgelere satılırdı.³⁷ Bölgede ulusal ölçekte kurulan panayırlar yanında yerel ölçekte işlev gören pazarlar da bulunurdu. Bunlar içerisinde "Nefs-i Tekfurdağı" denilen merkez kazada kurulan "Kömür Pazarı"

³⁶ Tabakoğlu, *a.g.e.*, s. 222.

³⁷ BOA, *Sadaret Mektûbi Kalemi*, (A. MKT), nr. 106/43, 21/M/1264 (1848); Bölgede kurulan büyük panayırlardan olan Uzuncaâbad-ı Hasköy panayırına Bursa ve Isparta tüccarı tarafından getirilerek pazarlanan mallar içerisinde dokuma ürünlerinin yaklaşık olarak %88,5 oranında önemli bir paya sahip olduğu görülmekteydi bkz BOA, *Cevdet İktisat*, nr. 1767, 28/S/1211

adı ile anılan pazar, her hafta Pazartesi ve Cuma ve günlerinde çeşitli büyükbaş ve küçükbaş hayvanların alınıp satıldığı bir hayvan pazarı niteliğindedir.³⁸

Osmanlı Klasik Döneminde Tekirdağ (Rodoscuk), imal edilen çeşitli ürünlerin nakledildiği bir merkez olarak dikkati çektiğinden hayvancılığa dayalı bazı ürünler, İstanbul piyasası için de önemli görülürdü. Bunların başında mum farklı bir yere sahipti. Balmumu oldukça değerli ve nadir bir mal olduğundan, günlük olarak kullanılan mumların çoğu kesilen hayvanların içyağlarından yapılırdı. Bu imalathaneler, sadece İstanbul'daki sivil piyasa için çalışmakla kalmaz, aynı zamanda Saray ve yeniçeriler için de mum üretirlerdi.³⁹ Tekirdağ mum imalathanelerinde (şemhane) dikkati çeken hususlardan birisi de mum üretimi yapan esnafın önemli kısmının Gayrimüslim tebaadan oluşmasıdır. Ayrıca Müslüman bazı idarecilerin de Gayrimüslim esnafla ticari ortaklık kurdukları ve önemli miktarda mal varlıklarına ulaştıkları yine tereke kayıtlarında tespit edilen hususlardandır.⁴⁰

Tekirdağ ve çevresinde hayvancılığa dayalı imalat ve ticaret faaliyetleri içerisinde hatırı sayılır nitelikte olanlar arasında deri, kürk ve yapağı da yer almaktaydı. Özellikle Edirne ve Tekirdağ-Rodoscuk İskelesi arasında ticarete de konu olan bu mallar sadece İstanbul'a gönderilmekle kalmıyor ayrıca dışarı da ihraç edilebiliyordu.⁴¹

Tekirdağ'da üretilen ve İstanbul için kıymetli olan mumculuk, dericilik ve yünlü dokumacılık gibi hayvancılığa dayalı imalat faaliyetlerinin, iâşe sisteminin önemini kaybetmeye başladığı XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar aynı şekil ve yöntemlerle devam ettiği ve devletin de bunlardan gelir elde ettiği anlaşılmaktaydı.⁴² Ancak XIX. yüzyılın sonlarına doğru gelindiğinde artık fabrika sistemine geçiş aşamaları Tekirdağ'da da

³⁸ Salname-i Vilayet-i Edirne 1310, s. 670.

³⁹ Faroqhi, *a.g.m.*, s. 150.

⁴⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. 1579 Numaralı Rodosçuk Şer'iyeye Sicili, nr. 42; 1579 Numaralı Rodosçuk Şer'iyeye Sicilinin transkripsiyonu için bkz. Agron İslami, *1579 Numaralı Rodosçuk (Tekfurdağı) Şer'iyeye Sicilinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010); 1751 Numaralı Rodosçuk Şer'iyeye Sicili, nr. 34/b.

⁴¹ Sicil kayıtlarına göre Dubrovnik ve Ceneviz tüccarlarının Rodosçuk İskelesi'nden işlenmiş derinin yanı sıra daha çok ham deri, kürk ve yapağı satın aldıkları anlaşılmaktadır bkz. Hacer Ateş, "Kuzey Marmara'da Bir Liman Kentinde Ticaret: XVI. Yüzyılda Tekirdağ-Rodosçuk Limanı", *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 3, Sayı 6, Temmuz 2013, s. 31.

⁴² BOA, *Cevdet Maliye*, nr. 8981, s. 5.

görülmüş ve bu geleneksel imalat sistemi de yerini fabrikalara bırakmaya başlamıştı.⁴³

5. TEKİRDAĞ'DA HAYVANCILIK ÜZERİNDEN DEVLETİN ALMIŞ OLDUĞU VERGİLER

Osmanlı vergi sistemi, İslam hukukuna dayanan şer'î hukuk yanında şer'î hukukun düzenlemediği alanlarda günün koşullarına göre idarecilerin takdir yetkisine bırakılan örfî hukuk sisteminin belirlemiş olduğu esaslara dayanmaktadır.⁴⁴ Bu vergi sistemine göre hayvancılık alanında çeşitli vergiler alınmaktaydı. Bunlar genel hatlarıyla otlak resmi, yaylak ve kışlak resmi, ağıl resmi ve ağnam resmiydi. Özellikle hayvancılık üzerindeki vergiler içerisinde ağnam resminin ciddi bir ağırlığı bulunmaktaydı.⁴⁵

Osmanlı Devleti sınırlarında hayvancılık üzerinde alınan ve şer'î vergilerden sayılan ağnam vergisine bazı Osmanlı sancak kanunnamelerinde âdet-i zekât da denmekteydi.⁴⁶ Ağnam vergisi (resmi), merkez hazinesine ait bir koyun-keçi vergisiydi. Tımar kesiminde alınan koyun-keçi vergileri dirlik sahiplerine aitti. Padişah veya vezir haslarında âdet-i ağnam olarak bir koyundan bir akça şeklindeydi. Sair tımar ve zeametlerle, beylerbeyi ve sancakbeyi haslarında ve vakıflarda ise iki koyundan bir akça alınırdı.⁴⁷ Ancak bu miktar, bölgelerin özelliklerine göre değişiyordu.⁴⁸ Ağnam vergisi, Tekirdağ köylerinde ise her iki koyuna bir akça resm-i ganem ve her 300 koyuna 5 akça resm-i ağıl şeklinde tahsil

⁴³ Tekirdağ'a ilişkin salname kayıtlarına göre Tekirdağ Sancağı dâhilinde 1 salhane, 2 balikhane ve 3 mumhane üretimlerine devam etseler de Klasik Dönemden beri ürettiklerini İstanbul'a gönderen bu tesislerin üretim kapasiteleri giderek düşmeye başlamıştı bkz. Salname-i Vilayet-i Edirne 1310, ss. 662, 677, 686, 695.

⁴⁴ Halil İnalçık, "İslam Arazi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü ve Osmanlı Devrindeki Şekillerle Mukayesesi", *Osmanlı İmparatorluğu (Toplum ve Ekonomi)*, 2. Baskı, Eren Yayınları, İstanbul 1996, s. 26.

⁴⁵ Ağnam resmine, bazı kanunnamelerde resm-i merai, bazılarında resm-i ganem ve bir kısmında da koyun resmi denilmekteydi bkz. Neşet Çağatay, "Osmanlı İmparatorluğunda Reayadan Alınan Vergi ve Resimler", *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Sayı V, Ankara 1947, s. 483-511; Hayvanlardan alınan vergiler, Osmanlı bütçelerinde çoğu kere dördüncü gelir kalemi olarak kaydedilmekteydi bkz. Tabakoğlu, *a.g.e.*, s. 222.

⁴⁶ Feridun Emecen, "Ağnam Resmi", *DİA*, C. 1, 1988, s. 478.

⁴⁷ Tabakoğlu, *a.g.e.*, s. 205.

⁴⁸ Örneğin Vidin Sancağı'nda üç koyundan bir akçe, İmroz ve Limni adalarında ise koyun başına birer akçe alınmaktaydı. Emecen, *a.g.m.*, s. 478.

edilir, vergilendirme bahar aylarında yapılır ve kazadaki koyun ile kuzular Nisan başında sayılırdı.⁴⁹

Osmanlı Devleti'nde birçok bölgede tımarlar üzerinde ağnam resmi olarak benzer şekilde akça alınmasına ve Müslümanlar ile Hıristiyanlar arasında bir ayırım olmamasına rağmen sürülerin miktarı üzerinde alınan vergilerde bazı dönemlerde farklılıklar göze çarpardı. Ayrıca bazı bölgelerde ağnam resmi olarak akçe yerine belirlenen miktar üzerinden koyun alındığı da görülürdü.⁵⁰ Bu durumun özellikle Tekirdağ ve çevresi gibi İstanbul'un ihtiyacına belli ölçüde cevap veren yerler için de geçerli olduğu anlaşılmaktaydı.

Tablo 3. *Tekirdağ (Rodoscuk) Kazası'nda Ağnam Miktarları (1661 Yılı) Miktar Koyun Cinsinden*

Yer	Miktar	Yer	Miktar	Yer	Miktar
Merkez Kaza	1275	Kayı	15	Küçük Kılıçlı	30
Ermeni Cemaati	775	Maksudlu	19	Yazır	20
Banados	80	Göbekli	28	Aşklar	40
Hasunlu	20	Müsellem	30	Diğer Köyler	528
Büyük Pınarlı	30	Ortaca	30	Toplam	2920

Kaynak: 1596 Numaralı Rodoscuk Şer'iyeye Sicili. Tablo, 1596 Numaralı Rodoscuk (Tekfurdağı) Şer'iyeye Sicilindeki verilerin derlenmesiyle oluşturulmuştur.

Osmanlı Devleti'nde diğer vergilerde olduğu gibi hayvancılık üzerinden alınan vergilerin tahsil edilmesi de önemli bir meseleydi ve bunların toplanmasında süreç içerisinde bazı değişiklikler yaşanabiliyordu. Bu çerçevede daha önce devlet görevlileri tarafından toplanan ağnam ve diğer vergiler artık XIX. yüzyılın ikinci yarısında iltizam yoluyla bazı şahıslara verilmişti.⁵¹

⁴⁹ Hacer Ateş, *a.g.t.*, s. 275.

⁵⁰ Çağatay, *a.g.m.*, s. 487.

⁵¹ 1867 verilerine göre iltizam yoluyla vergi tahsilâtı işini alanların vergilerin %66'ını topladıkları, buna karşılık geriye kalan %34'lük kısmın da Liva Meclisi tarafından toplandığı anlaşılmaktadır. Bu da vergilerin üçte ikisinin iltizam yoluyla, geriye kalan üçte birinin de uygun bir bedelle ihale edilememesinden Liva Meclisi tarafından emanet usulüyle tahsil edildiğini göstermektedir bkz BOA, *Maliyeden Müdevver Defter (MAD)*, nr. 11008; 1891 verileri içerisinde ayrıca 234.713 guruş emlak ve tapu harcı, 1.150.037 guruş bedel-i askeri vergisi ve diğer başlığı altında 546.621 guruş olmak üzere genel toplamda 10.457.916 guruş vergi hâsılatına ulaşılmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Salname-i Vilayet-i Edirne 1310.

Tablo 4, 1867 yılında Tekirdağ'da iltizam yoluyla toplanan vergiler hakkında bir fikir oluşturmaktadır. Buna göre özellikle hayvancılık üzerinden alınan vergilerden olan ağnam rüsumu toplam içinde yaklaşık %20 oranındadır. Diğer taraftan 1891 verileri dikkate alındığında aşar dışındaki vergilerin 1867 yılına göre miktarlarında önemli bir değişiklik yaşanmadığı görülmüştür. Bu dönemde toplam vergiler içerisinde ağnam vergisinin (rüsümünün) miktarı fazla bir artış göstermemiş ve bu dört vergi kalemi içinde oransal açıdan %15 civarında seyretmiştir.

Tablo: 4. 1867 ve 1891 Yıllarında Tekirdağ Sancağı'nda Toplanan Ağnam ve Diğer Vergilerin Miktarları (Guruş Cinsinden)

Vergi Türü	1867	1891*
Ağnam	1.161.232	1.182.160
Bedel-i Aşar	1.783.848,5	5.305.983
Varidat	1.022.234,5	833.339
Emlak ve Arazi	1.752.993	1.205.063
Toplam	5.720.308	8.526.545

Kaynak: 1867 verileri için Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (BOA), *Maliyeden Müdevver Defter (MAD)*, nr. 11008; 1891 verileri için *Salname-i Vilayet-i Edirne*1310, s. 661.

Osmanlı Devleti'nde vergilendirme kapsamında mümkün olduğu kadar gelirleri artırma çabası güdüldükçe savaş ve kıtlık gibi olağanüstü durumlarda, diğer vergilerde olduğu gibi ağnam vergilerinde de gerek ihaleyi alan kişilere gerekse halka, kolaylıklar sağlanabiliyordu. Böyle hâllerde devlet tarafından çeşitli krediler verilerek veya belli süreliğine muafiyetler getirilerek farklı uğraşlara olduğu gibi hayvancılıkla iştigal edenlere de yardımcı olunmaya çalışılıyordu.⁵² Bu da Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde dahi vergilendirmede belli bir kriterin olduğunu ve sosyal devlet anlayışının diğer alanlarda olduğu gibi vergilendirme meselesinde de sürdüğünü gösteriyordu.

⁵² 1877 senesi Tekirdağ Sancağı'nın Hayrabolu kazasının ağnam resmi 7.000 guruş bedel ile mültezime ihale olunmakla birlikte bu 41 günlük süre zarfında savaş nedeniyle kazanın istila olmasından dolayı mültezimin 950 guruş zararının olduğu, ayrıca öşür ve rusumat ile verilen yerlerde de aynı durumun yaşanmasından dolayı zararın toplam bedelden düşüleceği hususunda bkz. BOA, *Şuray-ı Devlet Evrakı*, nr. 276/9, 12/C/1296; BOA, *DH. MKT*, nr. 182/7, 3, 04/C/1311.

6. SONUÇ

Osmanlı Devleti'nde hayvancılık sektörü, tarımsal üretimle etkileşim hâlinde bulunan ve tarımsal üretimden sonra gelen en yaygın iktisadi faaliyet kolu olarak dikkati çekmiştir. Bu faaliyet, tarımsal üretimden daha kârlı olmakla birlikte daha az emek sarfiyatı gerektirdiğinden özellikle kırsal Osmanlı toplumunda avantajlı konumunu yüzyıllar boyunca devam ettirmiştir.

Osmanlı Devleti'nde hayvancılık sektörü büyükbaş hayvancılık, küçükbaş hayvancılık, arıcılık, balıkçılık, ipek böcekçiliği ve kümes hayvancılığı şeklinde çeşitli alt kollar altında varlık göstermiş olsa da hayvancılık sektörünün temelini büyükbaş ve küçükbaş hayvancılık oluşturmuştur. Çünkü bunlar içerisinde büyükbaş hayvancılık çift sürme ve taşıma işlerinin temel vasıtası, zirai üretimin de belirleyicisi konumundadır. Ayrıca büyükbaş hayvanlardan elde edilen süt ve süt türevi ürünler önemli gıda maddeleri arasındadır. Diğer taraftan küçükbaş hayvanlar ise buna benzer şekilde et ve süt sağlaması itibarıyla zorunlu gıda maddelerinin temin edildiği başlıca kaynak durumundadır. Ayrıca küçükbaş hayvancılık, vergilendirme yoluyla devlete önemli bir gelir sağlamaktadır.

Osmanlı genelinde olduğu gibi Tekirdağ Sancağı dâhilinde de hayvancılık faaliyetleri içerisinde en yaygın olanını küçükbaş hayvancılık oluşturmuştur. Küçükbaş hayvancılık içerisindeyse özellikle koyun varlığı, Tekirdağ Sancağı'nda toplam hayvan varlıklarının yarısından fazlasını teşkil etmiştir. Bu oranlar, Osmanlı genelinde koyun lehine yüksek seyretse de Tekirdağ Sancağı'ndaki oranların ülke genelinden daha yüksek gerçekleşmesi, koyunun yakın büyük merkezler için beslendiğine işaret etmektedir. Nitekim burada yapılan küçükbaş hayvancılık sadece bölge halkının ihtiyaçlarına yönelik değil, aynı zamanda ulaşım imkânlarının elverişliliğinden dolayı ordunun, Sarayın ve İstanbul'un tüketimi açısından dikkate değer niteliklere ulaşmıştır. Ayrıca bu hayvanlar, Osmanlı Klasik Döneminden itibaren yüne dayalı dokumacılık, dericilik ve hayvan iç yağlarından yapılan mumculuk gibi sanayi faaliyetleri için de hammadde kaynağı vazifesi görmüştür. Diğer taraftan Tekirdağ'da küçükbaş hayvanlardan alınan ağnam vergileri de Osmanlı Devleti'nin hüküm sürdüğü tüm dönemlerde hazinenin önemli gelir kaynaklarından biri olmuş ve bu yönüyle de bölgedeki küçükbaş hayvancılık devlet tarafından teşvik edilmiştir.

Osmanlı Devleti'nde başkent İstanbul'u besleyen yerlerden biri olan Tekirdağ Sancağı'nda yapılan hayvancılık içerisinde büyükbaş hayvancılık ise bir üretim faktörü olarak tarımsal üretimin başlıca belirleyicisi konumunda bulunmuştur. Büyükbaş hayvanlar, bölgenin verimli ve tarıma elverişli topraklarının işlenmesi için ekim işlerinde büyük faydalar sağlamıştır. Ayrıca elde edilen ürünlerin iskele gibi belli noktalara taşınması esnasında da bu hayvanlara fazlasıyla ihtiyaç duyulmuş ve bilhassa çiftliklerde süt, peynir gibi üretimler yapılarak buradan piyasaya pazarlanmıştır. Çiftliklerin sığır, at, deve gibi onlarca

büyükbaşta sahip olması ve bunların da çiftliklerin toplam varlıklarının önemli kısmını oluşturması, büyükbaş hayvancılığın, bölgedeki çiftlikler için dikkate değer bir ekonomik faaliyet olduğunu göstermiştir. Bütün bunların yanı sıra XIX. yüzyılın sonlarına doğru zorunlu göçlerle bölgede iskân edilen göçmenlerin tarıma özendirilmesi ve boş toprakların işletmeye açılması, çift koşum hayvanı ihtiyacını da artırmıştır. Nitekim 1891-1907 yılları arasında çift koşum hayvanı sayısının ikiye katlanması, bölgedeki tarımsal üretimde büyükbaş hayvancılığın önemini ortaya koymuştur. Bu da hayvancılık açısından Tekirdağ Sancağı ve bağlı bulunan çevrenin Osmanlı Devleti'nin genel ekonomi politikalarını yansıtan örnek bir bölge olduğunu göstermiştir.

KAYNAKÇA

Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (BOA), 1994: *5 Numaralı Mühimme Defteri (973/ 1565–1566)*, Özet-transkripsiyon, haz. Hacı Osman Yıldırım, Vahdettin Atik, Murat Cebecioğlu ve diğerleri, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara.

BOA, *Ali Emiri Abdülhamid I (AE.SABH.I)*, nr. 119/8086.

BOA, *Cevdet Askeriye (C.AS)*, nr. 134.

BOA, *Cevdet Belediye (C. BLD)*, nr. 49/2424.

BOA, *Cevdet Dâhiliye (C.DH)*, nr. 168/8398.

BOA, *Cevdet İktisat (C. İKS)*, nr. 1767.

BOA, *Cevdet Maliye (C.ML)*, nr. 524/21430, 8981.

BOA, *Cevdet Nafia (C. NF)*, nr. 7/307, 06/C /1252.

BOA, *Dahili Mektûbat (DH. MKT)*, nr. 1668/150, 2192/132, 182/7, 3.

BOA, *İbnülemin Timar ve Zeamet (İE.TZ)*, nr. 11/1095.

BOA, *Maliye Nezareti Varidat–Temettuat Defterleri İslâm Der Kazâ-i Tekfurdağı (ML. VRD. TMT)*, nr. 05471,05505, 06397.

BOA, *Maliyeden Müdevver Defter (MAD)*, nr. 11008.

BOA, *Nüfus Defterleri (NFS.d)*, nr. 4013, 3971.

BOA, *Sadaret Mektûbi Kalemi, (A. MKT)*, nr. 106/43.

BOA, *Sadaret Nezaret ve Devair Evrakı (A. MKT. NZD)*, nr. 204/88.

BOA, *Şuray-ı Devlet Evrakı (ŞD)*, nr. 276/9.

1579 Numaralı Rodoscuk Şer'iyeye Sicili.

1596 Numaralı Rodoscuk Şer'iyeye Sicili.

1751 Numaralı Rodoscuk Şer'iyeye Sicili.

Altınay, A. R., 1987: *Onuncu Asr-ı Hicrîde İstanbul Hayatı*, haz. Abdullah Uysal, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara.

Ateş, H., 2009: *Kuzey Marmara Sahilleri ve Ard Alanında Şehirleşmenin Tarihi Süreci: XVI.-XVII. Yüzyıllarda Tekirdağ ve Yöresi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü).

Ateş, H., 2013: "Kuzey Marmara'da Bir Liman Kentinde Ticaret: XVI. Yüzyılda Tekirdağ-Rodosçuk Limanı", *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 3, Sayı 6, Temmuz, ss. 21-38.

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2013: *Osmanlı Yer Adları I: Rumeli Eyaleti (1514-1550)*, haz. Ahmet Özkılınç, Ali Coşkun ve Abdullah Sivridağ, Ankara.

Bayraktar, K., 2007: "1844 Yılı Temettuat Sayımlarına Göre Çorlu'nun Sosyo-Ekonomik Yapısı", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı 171, Kasım-Aralık, s. 181. ss. 171-200.

Bilgin, A., 2003: "Matbah-ı Âmire", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, Cilt 28, İstanbul, ss. 115-119.

Çağatay, N., 1947: "Osmanlı İmparatorluğunda Reayadan Alınan Vergi ve Resimler", *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Sayı V, Ankara, ss. 483-511.

Emecen, F., 1998: "Ağnam Resmi", *DİA*, C. 1, ss. 478-479.

Faroqhi, S., 1979–1980: "İstanbul'un İaşesi ve Tekirdağ-Rodosçuk Limanı (16.–17. Yüzyıllar)", *Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar II*, ODTÜ Gelişme Dergisi Özel Sayısı, ss. 139-154.

Faroqhi, S., 2006: *Osmanlı Şehirleri ve Kırsal Hayatı*, Emine Sonnur Özcan (çev.), Doğu Batı Yayınları, Ankara.

Genç, M., 2005: *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, 4. Baskı, Ötüken Yayınları, İstanbul.

Greenwood, A., 1988: *İstanbul's Meat Provisioning: A Study of the Celepkeşan System*, Basılmamış Doktora Tezi, Chicago Üniversitesi.

Güran, T., 1998: *19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı*, Eren Yayınları, İstanbul.

Hayrabolulu Caferzade M. T., *Tarihte Hayrabolu ve Çevresi*, haz. Aydın Oy.

İnalçık, H., 1996: "İslam Arazi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü ve Osmanlı Devrindeki Şekillerle Mukayesesi", *Osmanlı İmparatorluğu (Toplum ve Ekonomi)*, 2. Baskı, Eren Yayınları, İstanbul, ss. 15-30.

İnalçık, H., 2009: "Çiftliklerin Doğuşu: Devlet, Toprak Sahipleri ve Kiracılar", *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, Çağlar Keyder ve Faruk Tabak (Ed.), 2. Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, ss. 15-34.

Mantran, R., 1990: *XVII. Yüzyıl'ın İkinci Yarısında İstanbul*, çev. M.Ali Kılıçbay-E. Özcan, Cilt 1, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

Orman ve Maadin ve Ziraat Nezareti İstatistik İdaresi, 1326: *1323 Senesi Avrupalı Osmanlı Ziraat İstatistiği*, Dersaadet.

Orman ve Maadin ve Ziraat Nezareti İstatistik İdaresi, 1327: *1325 Senesi Asya ve Afrikay-i Osmanî Ziraat İstatistiği*, Dersaadet.

Salname-i Vilayet-i Edirne 1293.

Salname-i Vilayet-i Edirne 1301.

Salname-i Vilayet-i Edirne 1309.

Salname-i Vilayet-i Edirne 1310.

Salname-i Vilayet-i Edirne 1317.

Sezen, T., 2006: *Osmanlı Yer Adları*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara.

Tabakoğlu, A. ve Karataşer, B., 2017: "İstanbul'un İaşesinde Trakya Bölgesinin Rolü", *Sosyal Bilimler Metinleri*, 2017/1, Namık Kemal Üniversitesi Yayınları, Tekirdağ, ss. 1-23.

Tabakoğlu, A., 2003: *Türk İktisat Tarihi*, 6. Baskı, Dergâh Yayınları, İstanbul.

Uzun, A., 2006: *İstanbul'un İaşesinde Devletin Rolü: Ondalık Ağnam Uygulaması 1783-1857*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.